

Foto: Tom van Limpt

‘Reculer pour mieux sauter!’

Met vertalen een Franse literatuurles

Vertalen. Vroeger vast onderdeel van de les Frans, toen lange tijd taboe. Een workshop met vertaler Martin de Haan laat zien hoe literair vertalen taal- en cultuurbewustzijn vergroot. *Où en est la traduction?*

MARJOLIJN VOOGL

‘Longtemps je me suis couché de bonne heure.’ Ter voorbereiding op een masterclass vertalen zijn we gevraagd om deze beroemde beginzin te vertalen. Te doen, denk ik, maar hoe langer ik me buig over de eerste regel van Prousts *À la recherche du temps perdu*, hoe meer ik ga twijfelen. *Lange tijd, een tijd lang? Of gewoon lang? Gaan slapen, of naar bed gaan?* In mijn eigen bed lag ik nog lang aan mijn zin te schaven, een overigens niet onaangenaam tijdverdrijf...

Muziekwereld

Martin de Haan verzorgt het *atelier de traduction*, of, in het Nederlands: de masterclass vertalen. De Haan is literair vertaler Frans-Nederlands, van zowel modern als klassiek werk. Hij heeft net de vertaling van het vuistdikke

Anéantir van Houellebecq afgerond – *Vernietigen*, een karwei dat hem ‘zelf ook bijna vernietigd heeft’. Maandenlang werkte hij er meer dan tien uur per dag aan. Modern werk, zo vertelt De Haan, moet vaak erg snel, uitgevers willen dat als de bliksem de boekhandel in.

De Haans *atelier* is het eerste onderdeel van het symposium *Où en est la traduction*, georganiseerd door het Platform Frans, een netwerk van deskundigen op het gebied van de Franse taal en de Franstalige wereld (<platformfrans.nl>). De meeste symposiumdeelnemers zijn studenten Frans. Omdat er nog een plekje over was, mag ik vandaag meedoen. ‘Dit is een masterclass zoals in de muziekwereld’, begint De Haan. ‘Dat betekent dat je zelf ook actief mee moet doen.’ Ook De Haan studeerde Frans. Daarnaast deed hij literatuurwetenschappen, in Leiden. Na zijn studies werkte hij enkele jaren aan een proefschrift over de poëzie van Raymond Queneau. ‘Maar dat was het

toch niet’, vertelt hij. ‘Liever wilde ik zelf actief iets met literatuur doen. Dan kun je zelf gaan schrijven, of recensent worden, of: vertaler.’ De Haan doet het allemaal. En meer. Lange tijd was hij recensent Franse literatuur voor *de Volkskrant* en hij schreef tal van essays. Hij werd de vaste vertaler van Milan Kundera en Michel Houellebecq. Voor zijn vertaalwerk ontving De Haan diverse prijzen. Ook bestuurlijk is hij actief, zo werkte hij tussen 2007 en 2015 als vicevoorzitter en voorzitter van de Europese vertalersraad CEATL. Ook was hij bestuurslid van Poetry International. Schrijven blijft hij doen; in 2021 verscheen zijn eerste roman *Ramkoers*. De Haan is ook fotograaf. En die activiteiten, zegt hij, ‘grijpen allemaal in elkaar’.

Variaties

Nouvelautés moeten dus met haast; voor klassiekers is er meer tijd. Samen met Rokus Hofstede vertaalde De

Haan *Du côté de chez Swann*, het eerste deel van Prousts romancyclus *Op zoek naar de verloren tijd*. Ze deden er vijf jaar over. Wat hebben de masterclassdeelnemers van de eerste zin van Prousts magnum opus gemaakt? Uit de antwoorden blijkt dat er heel veel variaties bestaan voor die zin: *Ik ging altijd vroeg slapen, Er was een periode dat..., Heel lang ging ik vroeg naar bed, en ga zo maar door*. De verschillende zinnen hebben allemaal een ander ritme en roepen bij de lezer een ander gevoel op. Maar welke is nu de juiste?

Daar wil Martin de Haan vanaf. Bij vertalen spreekt hij niet van goed of fout, liever van: voor discussie vatbaar. De Haan vertelt dat er vóór hen al meerdere vertalers met *Du côté de chez Swann* bezig zijn geweest zijn. Thérèse Cornips ging hen voor. Op haar beurt had zij het stokje overgenomen van Nico Lijsen, die Proust na het vertalen van *De kant van Swann* niet meer aankon. En dan is

er ook nog mevrouw Veenis-Peters, die een stukje van de romancyclus heeft vertaald. *Lang ben ik bijtijds gaan slapen*, zo vertaalde Cornips de zin. ‘Gaan jullie wel eens bijtijds slapen?’ vraagt De Haan. ‘*Longtemps je me suis couché de bonne heure*, dat klinkt heel nonchalant, als iets dat je tegen je burens zou kunnen zeggen.’ Cornips’ vertaling is voor ons wat oubollig, terwijl, aldus De Haan, als je Proust nu leest, dat helemaal niet ouderwets is. Proust’s stijl is modernistisch; hij is een tijdgenoot van Joyce en Kafka.

‘Literaire vertalingen hebben een beperkte levensduur’, schrijft vertaler en kenner van de moderne letterkunde en cultuur van Spanje en Spaans-Amerika Maarten Steenmeijer (2015, p. 33), in tegenstelling tot de originele teksten. Een vertaling dient ‘adequaats én acceptabel te zijn’ (p. 52), en die eisen veranderen door de tijd heen. Cornips’ vertaling getuigt van groot ontzag voor het Frans, vertelt De Haan. In haar tekst is de woordvolgorde en het idioom vaak heel Frans. Het heeft ongetwijfeld te maken met het tijdperk waarin de vertalingen van Cornips verschenen, in de jaren zeventig en tachtig. Het prestige van het Frans was toen veel groter en een sterkere invloed van de brontaal Frans was meer geaccepteerd. Nog veel verder terug in de tijd waren er *les belles infidèles*, dat verwijst naar een op het Franse classicisme geënte vertaalpraktijk en -normen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Vertalingen hoorden toen elegant en verheven geformuleerd te zijn; zo beantwoordden ze aan de *bon goût*. Die *goût* veranderde door de tijd heen naar de wens voor grotere trouw aan het origineel. Net als taalnormen veranderen vertaalnormen door de tijd heen.

Oertekst

Heel lang ben ik vroeg gaan slapen, dat klinkt inderdaad nonchalant. Maar De Haan vraagt ons om verder te denken. Want waar gaat Proust’s romancyclus eigenlijk over? In haar boek *De tijdmachine van Marcel Proust* zegt Ieme van der Poel (2022) daarover: ‘De verbeeldingskracht, zoals die vorm krijgt in kinderfantasieën over wat nog moet komen, en de herinnering aan wat voorbij is, vormen (...) het fundament van *Op zoek naar de verloren tijd*’ (p. 19). Het woord *tijd* zit niet voor niets in de titel. Het is ook het laatste woord van het werk: *temps*. Een vertaling van de beginzin zonder het woord *tijd* is dus niet de fraaiste.

De eerste zin is namelijk niet zomaar een zin, zo stelt schrijver Jan Brokken (2006): ‘Door de titel en de eerste zin geef je de weg aan, en beperk je tegelijkertijd de mogelijkheden. Titel en eerste zin moeten dan ook voortkomen uit een lang denkproces’ (p. 19). En: ‘Titel en eerste zin kunnen nooit volslagen los van elkaar staan. Soms zijn ze een Siamese tweeling’ (p. 20).

Eerder vertaalden Hofstede en De Haan Proust’s *Contre Sainte-Beuve*, dat te lezen is als een soort van oertekst van Proust’s romancyclus. In dat essay ageert hij tegen de destijds zeer invloedrijke criticus Saint-Beuve, van wie Proust vond dat hij het maatschappelijke leven van schrijvers te zeer betrok in zijn kritieken. Proust maakt, zo vertelt De Haan, een onderscheid tussen het maatschappelijke en het diepere ik. Volgens de auteur is in kunst en literatuur het diepere ik aan het woord. Tijdens het schrijven van zijn polemieek bedacht Proust dat het eigenlijk veel beter zou zijn om Saint-Beuve te laten zien hoe je literatuur moest schrijven; hoe je dat zintuiglijke aspect van dat diepere ik diende uit te werken. Zo ontstond *À la recherche du temps perdu*. Tijdens hun onderzoek kwamen de vertalers erachter dat Proust hier als zieke man aan het woord was. Sterker nog: in de drukproeven van zijn werk veranderde de schrijver zijn beginzin in ‘In de tijd dat ik ziek was (...)’, iets wat hij later toch weer schraptte.

Pianosonate

‘Er is een tijd geweest dat ik vroeg naar bed ging.’ Zo staat het uiteindelijk gedrukt in de vertaling van De Haan en Hofstede *Swanns kant op* uit 2018. ‘Je ziet’, aldus De Haan, ‘hoe één zin zoveel discussie oproept. Vaak hoor ik, wanneer ik meteen onze oplossing geef: “Dat stáát er toch helemaal niet?”’ Zelf zou ik dat ook zomaar gezegd kunnen hebben, omdat ook ik een heel andere zin had bedacht. Toch vind ik het nu ook de mooiste uitvoering, veel mooier en eigentijdser ook dan het *bijtijds* van Cornips. Want die tijd, die moet er natuurlijk echt wel in. Misschien is er iets van de nonchalance verloren gegaan,

maar de beginzin staat nu wel als een huis. Of, zo je wilt, à la Proust: als een kathedraal, waarmee hij zijn romancyclus graag vergeleek.

‘Wat vinden jullie belangrijker,’ vraagt De Haan, ‘vrij of letterlijk vertalen?’ Geen van ons weet daarop een eenduidig antwoord te geven. We zeggen wat over handhaving van de stijl van de schrijver, maar wat die stijl

Martin de Haan. Foto: Richard Dumas

dan is, blijft ongrijpbaar. Is dat onderscheid eigenlijk wel hanteerbaar? ‘Literair vertalen’, aldus Martin de Haan, ‘is vaak: *reculer pour mieux sauter*.’

Volgens Maarten Steenmeijer zou net als De Haan en Hofstede, elke vertaler zich goed moeten verdiepen in het tijdperk, het leven en de werken van de te vertalen auteur. Maar dat is een tijdrovende bezigheid en literair vertalen wordt erg slecht betaald. Het heeft veel te maken met de onzichtbaarheid van vertalers. Terwijl een vertaling ‘niet een bijzaak voor in een bijzin’ is, zegt Anne Lopes Michielsen in een van de bijdragen in de special over vertalen van NRC in het najaar van 2022, waarmee ze wijst op de geringe aandacht die vertalingen krijgen in recensies. Lopes Michielsen: ‘Ik zou zo graag willen dat lezers zich bewust zijn van het feit dat ze een vertaling lezen, en dat zien als iets moois’ (Peek, 2022).

Helaas neemt dat bewustzijn eerder af dan toe, vertelt Martin de Haan. Steeds vaker denkt men dat vertalen machinaal kan. In het buitenland kom je toch heel ver met je smartphone? Zelf maakt De Haan ook gebruik van vertaalmachines zoals DeepL. Het helpt om het typewerk te verminderen, maar levert hem geen tijdswinst op. Hij vertelt dat hij altijd eerst een kladvertaling maakt, ‘een gruwelijke, onleesbare tekst’. De tweede ronde is de creatieve ronde. De Haan: ‘Je weet nu wat je te wachten staat; je hebt verbanden gezien, nu gaat het om de stijl. Deze ronde is de belangrijkste.’ Met hulp van

‘Vertalen is een vorm van uitvoerende kunst, te vergelijken met de uitvoering van een pianosonate van Beethoven’

een vertaalmachine duurt die tweede ronde langer. Hoe ongrijpbaar ook, de stijl is in de uiteindelijke vertaling niet meer alleen de stijl van de auteur. Elke literair vertaler heeft ook zijn eigen stijl. ‘Vertalen’, vertelt De Haan, ‘is een vorm van uitvoerende kunst, te vergelijken met de uitvoering van een pianosonate van Beethoven.’

Schaduwhelden

‘Wat vonden jullie ervan?’ vraagt Martin de Haan aan het einde van het uur. Een student antwoordt eerlijk: ‘Vertalen leek mij heel saai, de hele dag teksten in een andere taal overtuiken... Maar nu niet meer hoor!’ Want vertalen is van alles met taal: lezen, luisteren, schrijven, zoeken naar de geschikte woorden, naar mooie zinnen en het juiste ritme. En daarover praten. Verliezen is een gegeven, maar de te behalen winsten zijn vele malen hoger. *Traduttore, traditore?* Is een vertaler een verrader? Een detective of musicus? Niet voor niets bestaan er veel verschillende predicaten voor de vertaalkunst. Maar uiteindelijk zijn ‘[v]ertalers (...) de schaduwhelden van de literatuur, de vaak vergeten instrumenten waardoor verschillende culturen met elkaar kunnen praten. Dankzij hen begrijpen we dat allemaal, uit welk deel van de wereld ook, in één wereld leven’ (Auster, 2007). Zonder hen is begrip ver te zoeken. En met almaar meer vertalingen, zal hun rol ook almaar groter worden, om die parallelle werelden samen te brengen. Het scheppen van parallelle werelden, het is

Net als taalnormen veranderen vertaalnormen door de tijd heen

Vertalen is inderdaad iets anders dan lezen, maar zou vertalen niet bij kunnen dragen aan beter en dieper leesbegrip?

precies wat alle uiteenlopende activiteiten van Martin de Haan met elkaar gemeen hebben.

Wat jammer dan toch dat er op school niet meer wordt vertaald. In aanloop op de afschaffing van de examenvertaling in 1970 werd vertalen steeds meer bekritiseerd. Destijds was de van de klassieke talen overgenomen grammatica-vertaalmethode in het vreemdetalenonderwijs nog dominant. Maar grammatica als leerstof en het vertalen als meesterproef kwamen steeds meer onder vuur te liggen.

Een onderzoek van docent Frans H.Th. Vlaanderen gaf daaraan een belangrijke impuls. Volgens Vlaanderen waren vertalen en lezen verschillende zaken; leerlingen die alleen maar vertalen, bleken niet in staat om vlotjes langere teksten te lezen en begrijpen. *Vertaal in goed Nederlands* is de titel van zijn proefschrift uit 1964, de instructie die tussen 1929 en 1970 boven de examenvertaalteksten stond. Zoals de wijze van examineren ook nu sterke invloed heeft op de dagelijkse onderwijspraktijk, zo gold dat destijds ook voor de vertaling als dominante toetsvorm.

Na de invoering van de Mammoetwet werd de vertaling vervangen door teksten met meerkeuzevragen (Hulshof et al., 2015). Het taboe op vertalen bleef en vertalen is vrijwel helemaal verdwenen bij het vreemdetalenonderwijs. Alleen bij de klassieke talen wordt nog vertaald. De eindexamens Latijn en Grieks bevatten immers nog steeds een proefvertaling. Maar ook daar ligt de vertaling bij vernieuwers onder vuur. Op scholen waar levend Latijn wordt gegeven, is vertalen uit den boze, in ieder geval in de eerste leerjaren. Want net als bij andere talen geldt ook bij Latijn dat het lezen van veel, en in het begin dus eenvoudiger, teksten beter is voor de ontwikkeling van het taalgevoel. Dat het werkt, blijkt uit de goede resultaten van scholen die levend Latijn aanbieden (Voogel, 2023).

Een vertaaltekst als examen voor een moderne vreemde taal is niet meer voor te stellen. En de meesten willen zich het ook niet meer voorstellen. Maar het is de vraag of het een goede ontwikkeling is dat vertalen op school helemaal geen aandacht meer krijgt. De Haans atelier laat goed zien hoe discussie over één zin een waardevolle bijdrage kan zijn aan het vergroten van taal- en cultuurbewustzijn. En verder: vertalen is inderdaad iets anders dan lezen, maar zou vertalen niet bij kunnen dragen aan

beter en dieper leesbegrip? Ruud Hisgen en Adriaan van der Weel vinden van wel. Het laatste hoofdstuk van hun veelbesproken boek *De lezende mens* (2022) bevat handreikingen voor het lezen en laten lezen. 'Ga vertalen' is er eentje van. 'Diep lezen kun je haast niet beter trainen dan door teksten uit een andere taal te vertalen.' Niet alleen zal voor veel leerlingen vertalen plezierig puzzelen zijn, ook is het een manier om aan te zetten tot diep lezen en creatief schrijven. Et enfin, als het vreemdetalenonderwijs op school meer aandacht geeft aan vertalen, wordt een hiaat gevuld: leerlingen wordt dan duidelijker wat ze met zo'n studie kunnen (Smit, 2023). ■

Meer informatie over Martin de Haan is te vinden op <www.tovertaal.nl> en <www.hofhaan.nl>.

LITERATUUR

- Auster, P. (2007). Foreword (R. Hofstede & M. de Haan, Vert.). In E. Allen (Red.), *To be translated or not to be: PEN/IRL report on the international situation of literary translation* (p. 7). Institut Ramon Llull.
- Brokken, J. (2006). *De wil en de weg: Over het schrijven van romans en verhalen*. Atlas Contact.
- Hisgen, R., & Weel, A. van der. (2022). *De lezende mens: De betekenis van het boek voor ons bestaan*. Atlas Contact.
- Hulshof, H., Kwakernaak, E., & Wilhelm, F. (2015). *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland: Onderwijs in de moderne talen van 1500 tot heden*. Passage.
- Peek, E. (2022, 10 november). Waarom jonge vertalers het zo lastig hebben: 'Hoe lang kan een lange adem zijn?'. NRC.
- Poel, I. van der. (2022). *De tijdmachine van Marcel Proust: Een gids voor de moderne lezer van Op zoek naar de verloren tijd*. De Bezige Bij.
- Smit, A. (2023). Hoe vwo-leerlingen denken over Frans als studie of voor hun beroep. *Levende Talen Magazine*, 110(1), 12–16.
- Steenmeijer, M. (2015). *Schrijven als een ander: Over het vertalen van literatuur*. Wereldbibliotheek.
- Voogel, M. (2023). 'Leerlingen niet lastigvallen met de accusativus...': Latijnse les voor de levende talen. *Levende Talen Magazine*, 110(5), 4–8.

Helemaal weg uit het onderwijs is vertalen niet. Sinds twaalf jaar organiseert Verstegen & Stigter de vertaalwedstrijd *Nederland Vertaalt*, waar ook scholieren aan mee kunnen doen. De wedstrijd bestaat uit vier vertaalopgaven, in respectievelijk het Engels, Frans, Duits en Spaans, met de uitnodiging om Nederlandse vertalingen in te zenden. Zie voor meer informatie <www.verstegenstigter.nl/nv>.

Ook de Europese Unie besteedt aandacht aan vertalen. Ieder jaar organiseert de EU de wedstrijd *Juvenes Translatores*, in alle talen van de unie. Zie <vllt.nl/juvenes>.

binnenkort

22 juni 2024, Congres researchEd Nederland, Nijkerk, <researched.eu>

6 september 2024, Deadline Taaldidactiekprijs, <vllt.nl/scriptie24>

27 september, Jaarcongres Werkgroep Achttiende Eeuw, <achttiende eeuw.wordpress.com>

28 september – 5 oktober 2024, Week van het Nederlands, <www.weekvanhetnederlands.org>

6 november 2024, Conferentie Grensverleggend Leren, Amersfoort, <vllt.nl/grensverleggend>

8 november 2024, Congres Levende Talen, Zwolle, <levendetalen.nl>

18 – 22 november 2024, Week van de Internationale Student, <vllt.nl/wotis>

22 november 2024, Taal-en-Tongval-symposium 2024, Gent, <www.taalentongval2024.ugent.be>

6 – 7 maart 2026, Nationaal Congres Duits, Noordwijkerhout, <nationaalcongresduits.nl>

Begrijpen en begrepen worden

Op vrijdag 8 november 2024 vindt het jaarlijks Congres Levende Talen plaats, met dit keer als titel 'Begrijpen en begrepen worden: Talen in samenhang'. Gert Rijlaarsdam verzorgt de keynote, waarin hij in zal gaan op een samenhangend leerplan taal. In het middagprogramma vinden er zestig workshops plaats, onder andere verzorgd door de zestien secties van Levende Talen.

De dag vindt plaats bij de Buitensociëteit in Zwolle (tegenover het station). Tijdens het congres worden ook het Europees Talenlabel 2024 en de tweejaarlijkse Gerard Westhoff Talendidactiekprijs uitgereikt. Het programma-boekje wordt bij het volgende nummer van LTM meegestuurd. Vanaf 1 september kunt u zich voor het congres aanmelden.

De correspondentie van Belle van Zuylen online

Ruim tien jaar lang is een tiental leden van het Genootschap Belle van Zuylen bezig geweest met het digitaliseren van de correspondentie van Belle van Zuylen (1740–1805), zodat

de circa 2600 bewaard gebleven brieven door zoveel mogelijk geïnteresseerden gelezen, geraadpleegd en gebruikt kunnen worden.

Op 27 september vindt de officiële openstelling van de gedigitaliseerde correspondentie plaats (zie <charriere.huygens.knaw.nl>). Het jaarcongres van de Werkgroep Achttiende Eeuw is geheel gewijd aan deze briefwisseling van de Nederlands-Zwitserse schrijfster, die dankzij haar gebruik van het Frans lezers had (en heeft) in heel Europa, en daarbuiten.

Voor meer informatie over het jaarcongres van de Werkgroep Achttiende Eeuw zie <achttiende eeuw.wordpress.com>.

Grensverleggend leren

Internationalisering, taal en wereldburgerschap staan centraal in de conferentie Grensverleggend Leren van Nuffic, die gehouden wordt op woensdag 6 november in Amersfoort. Naast werkateliers, best practices en infosessies specifiek gericht op primair en voortgezet onderwijs, zijn er sectoroverstijgende masterclasses. Bij dit alles gaat het om vragen als: Hoe omarm je diversiteit in je klas en werk je daarmee aan wereldburgerschap? Op welke manier draagt dit bij aan de ontwikkeling van al je leerlingen? Welke rol speelt taal en hoe ga je goed om met meertaligheid in je klas? Hoe zorg je ervoor dat al je leerlingen internationale ervaring op kunnen doen?

Voor meer informatie zie <vllt.nl/grensverleggend>.

ResearchED Nederland 2024

Op zaterdag 22 juni vindt de volgende editie van het nationale researchED Nederland-congres plaats, ditmaal op het Corlaer College in Nijkerk. ResearchED is een grassrootsbeweging gestart door Tom Bennett voor en door docenten met als doel de kloof tussen onderwijsonderzoek en onderwijspraktijk te dichten en pseudowetenschap tegen te gaan. Het congres zal daarom gevuld zijn met inhoudelijke sessies die onderwijspraktijk en onderwijsonderzoek bij elkaar brengen.

Meer informatie is te vinden op <researched.eu>.